

Valentí Almirall: promotor del Memorial

Josep M. Figueres

Des del primer moment, 1868, que Valentí Almirall participa en l'elaboració teòrica de documents sobre la vertebració de l'estat espanyol i en el combat polític de les transformacions de final del XIX, unes idees li són comunes, cal regenerar Espanya i només des d'una perspectiva global podrà assolir-se aquest objectiu. Els seus escrits, tant els primers anònims i plamfets de lluita –*Bases para la Constitución Federal de la Nación Española y para la del Estado de Cataluña, Observaciones sobre el modo de plantear la confederación en España* (1868), *Idea exacta de la Federación. Datos para la organización de la República Federal Española* (1870) com *L'Espagne telle qu'elle est* (1887), document molt extens i raonat que és un veritable fresc dels vicis i defectes d'un estat ancorat en el passat⁽¹⁾, comprenen una intencionalitat ben nítida: arribar als nuclis del poder real –centralista, madrileny...– per canviar dualment la situació peculiar d'opressió dels tres identificadors de Catalunya, especialment la llengua, el dret català i el sentiment d'unificació són altament sensibles al raonament d'Almirall. Incidint en aquest sentit arribà, amb el periòdic *El Estado Catalán* (1869-1873), a situar-lo físicament a la capital de l'estat en aquest afany de remoure consciències, guanyar voluntats i accelerar la mutació ideològica i social del país:

«Extraño parecería a algunos la publicación de *El Estado Catalán* en Madrid, y lo sería efectivamente si no subsistiera todavía la centralización que nos oprime, y no nos viéramos en el caso de tener que aprovechar todos los medios de que la capital ha sabido hacerse señora para hacer llegar nuestra voz a las provincias.»

«Hace siglos que Madrid, llamándose a sí misma cerebro de la nación, pretende dirigirlo todo, pensar por

todos, avasallar y explotarlo todo; los partidos o banderías que hasta hoy nos han gobernado, tienen en Madrid su centro y desde Madrid mueven la masa que á su bandera se agrupa, siendo las órdenes de los hombres de Madrid acatadas en todos los confines. Todo, en una palabra, se ha pretendido centralizar...»

«No somos separatistas, entiéndase bien, pues que queremos que todos los Estados españoles vivan federados; pero, entiéndase bien asimismo, queremos romper la unidad en que hasta hoy hemos vivido...»⁽²⁾

Almirall, intervencionista

Davant la conjuntura de l'etapa catalanista d'Almirall amb el *Diari Català* (1879-1881) la mateixa programació teòrica del mateix periòdic en relació amb la participació dins la política general de l'estat es fa evident⁽³⁾ i són nombrosos els articles⁽⁴⁾ que dedica a la crítica del centralisme i a la necessitat de participar-hi activament en tant que catalans ciutadans espanyols: «S'ha fet de moda entre molts catalans dir que no devem ocupar-nos de la política que es fa a Madrid, i alguns la compleixen tan al peu de la lletra, que realment no se n'ocupen.(...) Si entre nosaltres estem dividits, és sols per lo que ens influeix la política madrilenya. Lo dia, doncs, que prescindim d'aqueixa política, desapareixeran quasi totes les divisions. Fem política catalanista, (...) i sense que se n'adonguin, anirem minant los fonaments de la política madrilenya, fins que un dia damunt de ser ruïnes s'alçarà triomfant i alegre l'Espanya regenerada pel provincialisme.»⁽⁵⁾ Malgrat els canvis de tàctiques, torna de

Madrid fracassat amb *El Estado Catalán* que no ha aconseguit la influència desitjada i malgrat cloure també el *Diari Català* s'han organitzat ja diverses iniciatives com el primer Congrés Catalanista (188) i el Centre Català (1882) que indiquen un rumb fix en una política general catalanista que, *malgré lui*, ha de passar per Madrid si vol triomfar plenament. Des dels fullets de lluita *Guerra a Madrid* (1869) fins a la *Contestación al discurso leído por don Gaspar Núñez de Arce en el Ateneo de Madrid* (1887) la trajectòria assagística d'Almirall intentà de trobar una via que qualifiquem d'intervencionista per la nitidesa amb la qual se'ns planteja una coherència lúcida a nivell teòric però conscient de les dificultats pràctiques reals:

«...els catalans que figuren en els partits amb alguna independència de caràcter es troben malament dins la política castellana, i sobretot perquè dintre de la política castellana sempre tenen el pecat original d'haver nascut a Catalunya i d'haver manifestat i sostingut idees més o menys regionalistes.»

«No, no seran mai res dintre de la política castellana; o hauran de fer una cosa que ofengui a la seva dignitat per què se'ls dongui un tros de pa com l'han donat a alguns polítics catalans que han anat a fer política a Madrid.»⁽⁶⁾

Dins l'evolució del pensament polític d'Almirall⁽⁷⁾ caldrà fer un esment especial del primer i segon Congrés Catalanista⁽⁸⁾ que desembocaran en el Centre Català com a embrió d'una agrupació política en què convergiran els sectors de *La Renaixensa* i del *Diari Català*⁽⁹⁾ després de la ruptura dins el primer Congrés Catalanista amb el triomf de les tesis d'Almirall i el fracàs del grup encapçalat per Quintana, postures que es podien preveure per les característiques oposades del laïcisme, progressisme

Valentí Almirall, impulsor del Memorial, segons un carbó de Ramon Casas. La intencionalitat dels escrits d'Almirall era ben clara: arribar als nuclis de poder real -centralista- per canviar dualment la situació d'opressió de Catalunya i accelerar la mutació ideològica i social d'Espanya.

i federalisme del periòdic i pel cristianisme, conservadorisme i regionalisme de la revista així com pel nombre d'inscrits procedents del *Diari Català*, 501, i de *La Renaixensa*, 90⁽¹⁰⁾, altres grups en proporcionen 202 i avançat el mes d'octubre de 1880 s'afegiran en aquest total de 793 inscrits quasi 400 més. Gràcies, doncs, en aquestes trobades ja eminentment polítiques i a la formació d'una concomitància d'interessos del Centre Català que presideix F. Soler i on ocupa la vice-presidència primera el mateix Almirall amb M de Lasarte, R. Arús, L. Pons, F. X. Tobella, Artur Osona, C. Roure, E. Vidal i Valenciano, J. Coroleu, F. Maspons i Labrós, P. Ravetllat, etc. entre els càrrecs directius s'aconsegueix cristal·litzar un dels acords finals del primer Congrés Catalanista, com reconeixen els mateixos estatuts del Centre Català en pro de «la defensa dels interessos morals i materials (de Catalunya).»

El 17 de juny de 1882, en el discurs d'inauguració del Centre Català, tal com podem llegir en el primer número del *Butlletí del Centre Català*, el mateix Almirall, com en moltíssims altres textos seus, proclama la necessitat de transformació del sistema polític «verificada la unió» però sense trencar-la ni confondre-la amb la unificació, a la qual s'oposa fermament:

«Des de la unió, la voluntat nos ha portat sempre cap a la unificació, que si no s'ha lograt ha sigut pas per falta de desitjos, sinó perquè el nostre temperament l'ha feta impossible.(...) D'aqueixa lluita entre la voluntat que ens duia a unificar-nos i el temperament que s'oposava a la unificació va resultar, com era inevitable, la nostra decadència...»

«Al punt que el catalanisme tingui aspiracions concretes influirà sens dubte en la regeneració i reforma del caràcter català. Perdent la por i l'engorgiment amb que ha hagut de caminar en els seus inicis, introduirà en l'estudi del nostre passat l'esperit crític i deixant de ser l'admirador cec de l'herència dels nostres avis, no sols posarà en el seu veritable punt les seves qualitats sinó que ens previn-

drà sobre els defectes que tal vegada no els hi mancaven.(...)⁽¹¹⁾

Almirall, proteccionista

Vista ja la intencionalitat diguem-ne participativa o col·laboracionista d'Almirall en les estructures de l'Estat, cal esmentar un doble factor polèmic que cal tenir present per situar-lo en el tombant sòcio-econòmic i cultural-polític en què s'emmarca el *Memorial*: Des del punt de vista econòmic, Almirall era molt conscient de les necessi-

tats de la indústria catalana per a la qual el proteccionisme no significava només un «Compàs d'espera» per avançar en el procés qualitatiu -ja no es podia combatre quantitativament amb la poderosa indústria anglesa- sinó l'única manera de conservar l'únic bé preuat del poble català: el comerç, la maquinària, el treball. En un text, posterior i poc conegut, Almirall explica el funcionament i els objectius d'una entitat dedicada al foment dels beneficis industrials de la veïna i enemiga econòmica illa britànica.⁽¹²⁾ N'explica les excel·lències i en valora la posició dins el funcionament internacional dels intercanvis econòmics. L'autor de *Lo Catalanisme* no es tancava en el mèrit reduït del man-

teniment proteccionista; aspirava a una posició sòlida que possibilités (coneixia per viatges i lectures els progressos de Estats Units i Europa) que Catalunya, que l'estat penetrés amb força suficient en el progrés general de l'època d'invençions (electricitat, ferrocarril...) i de les noves ideologies científiques (evolucionisme, ensenyament laic...)

La presència d'Almirall en el conjunt de manifestacions polítiques (acte de la Llotja, presentació a Madrid, dinar al restaurant Martin...) no sols és deguda al seu èxit i prestigi arreu de Catalunya en els anys que van del naixement del *Diari Català* a la crisi del Centre Català i naixement de la Lliga de Catalunya. Del 1879 al 1887 Almirall és sol·licitat pertot arreu com a conferenciant, articulista, etc. Només cal repassar el diari *La Renaixensa* per valorar el seu ressò popular malgrat els aspectes que el feien distanciar del món rural (laïcisme, republicanisme, federalisme, progressisme...) i quan la divergència amb els factors socio-econòmics imperants que cristal·litzà amb la seva oposició fèrria a la magna Exposició del 1888 que propugnava Rius i Tauler així com amb els nuclis catòlics i ruralistes que constituïran les noves formacions polítiques catalanistes conservadores en

ascens, quedà distanciat, amb l'agreuïent de la pèrdua d'activisme per la salut que ja li falla, i aleshores és resituat en un ostracisme, respectuós però distant.

Cal també tenir present la posició fèrria i constant d'Almirall en relació al problema que ens ocupa: la resposta de Catalunya davant la possibilitat certa que el govern de Cánovas, amb Silvela de ministre de Gràcia i Justícia, adoptés el *modus vivendi* proteccionista amb un acord amb Anglaterra, la qual cosa ensorraria la indústria tèxtil catalana malgrat afavorir les finances castellanes. El *Diari Català* n'és la prova més eloqüent. El 1881 es reproduïen, en una situació que és cíclica des del 1841 (1844, 1849, 1859, 1862...) les polèmiques periodístiques i s'organitza una activa campanya, costat per costat el diari amb el Fomento de la Producción Española, etc. fins a produir-se el 26 de maig del 1881 cinc mítings a Barcelona amb una estructura ben significativa: un director de diari, un obrer, un industrial, un intel·lectual i un ciutadà significatiu en cada un dels mítings. Almirall hi participa en un, al teatre del Bon Retiro, al costat de l'obrer Nuet, els intel·lectuals M. de Lasarte i E. Vidal i Valenciano i de Manuel Angelón, secretari del Ferrocarril i

Minas de Sant Joan de les Abadesses; en els altres teatres destacats homes públics com E. Corominas, J. Roca i Roca, R. Arabia, J. Fiter, P. Bosch i Labrús, Joan Maluquer i Viladot, A. Blanch... fan campanya en defensa del capital i el treball units en l'objectiu comú. Aquest mes de maig del 1881 ja feia sis mesos que *La Renaixensa* era, a més de revista, diari per oposar-se al *Diari Català* i vuit de la ruptura entre ambdós grups al si del primer Congrés Catalanista. El combat proteccionista els aglutina i no hi ha dubte que possibilitarà el naixement, conjunt, del Centre Català l'any següent i, per tant, és un bon precedent de la iniciativa del *Memorial...* del 1885. Almirall publica un breu text al *Diari Català*, el mateix dia dels mítings simultanis, tot fent publicitat i apologia del catalanisme polític:

«Tot fa esperar que la manifestació d'avui serà un acte solemne i de transcendència. Barcelona hi anirà no sols per manifestar que desitja la protecció que de dret li correspon, sinó també per a protestar contra l'ofensa que va ser-li inferida pels agents de Madrid en denegar el permís per exhibir pacíficament en manifestació ordenada les nostres forces.»(...)

«Trista situació la de la nostra terra! Víctima constant de Madrid i del centralisme, es troba avui sense cap dels grans elements de que disposen tots els pobles d'Europa i ara els mateixos que a tal estat l'han portada, volen que lluiti amb les nacions ben ordenades que disfruten de tots aquells elements. Madrid no s'accontenta amb fernes treballar per ell ni en viure de les nostres suors amb l'esquena dre...»⁽¹³⁾

En aquests mesos abans del final del *Diari Català* (30 de juny) les pàgines del periòdic van plenes d'articles i comentaris⁽¹⁴⁾ que, al costat de totes les publicacions catalanes, de *La Vetllada*, *El Teléfono Catalán* (Girona), *El Faro Ampurdanés* (Figueres), etc. amb, naturalment, el gruix de les barcelonines de *La Il·lustració Catalana*, *La Quinsena del Pagés*, etc., galvanitzen un estat d'opinió generalitzat que estudis⁽¹⁵⁾ i actes públics⁽¹⁶⁾ van atiant de forma implacable.

El que des de Madrid es confia, a es vol confondre vist que encara no

A dalt, i d'esquerra a dreta: Manuel Duran i Bas, Narcís Verdaguer; a sota: Jaume Collell, Angel Guimerà i Francesc de Paula i Rius i Tauler, alcalde de Barcelona.

Valentí Almirall (1841-1904) polític, escriptor, llicenciat en Dret i autor entre d'altres de l'idea exacta de la Federació, L'Espagne telle qu'elle est, Lo Catalanisme, etc.

hem tingut accés a les fonts per analitzar-ho, des de posicions religioses i conservadores és prou matisat. *La Vetllada*, el «setmanari popular» gironí que tantes polèmiques manté amb el *Diari Català* com *La Veu de Montserrat* de Jaume Collell, en un mateix número publica, costat per costat, una defensa del proteccionisme –«Meeting proteccionista»– i un atac al sentit progressista i federalista del periòdic de Valentí Almirall. –«Los enemichs de Catalunya»– al qual defineixen com a «catalanista extraviat, el qual amb un zel digne de millor causa treballa sense treva per (fer) arrelar en nostra terra la mala llavor del federalisme.» Des de Madrid, vegem-ho en un article que reproduceix sense citar-ne la procedència el diari gironí *El Eco del País*, s'anomenarà a la doble iniciativa catalanista política i proteccionista econòmica que en moments determinants, com estem veient el 1881, i com veurem el 1885, van juntes, com un tot global: «el *catalanismo proteccionista-separatista*»:

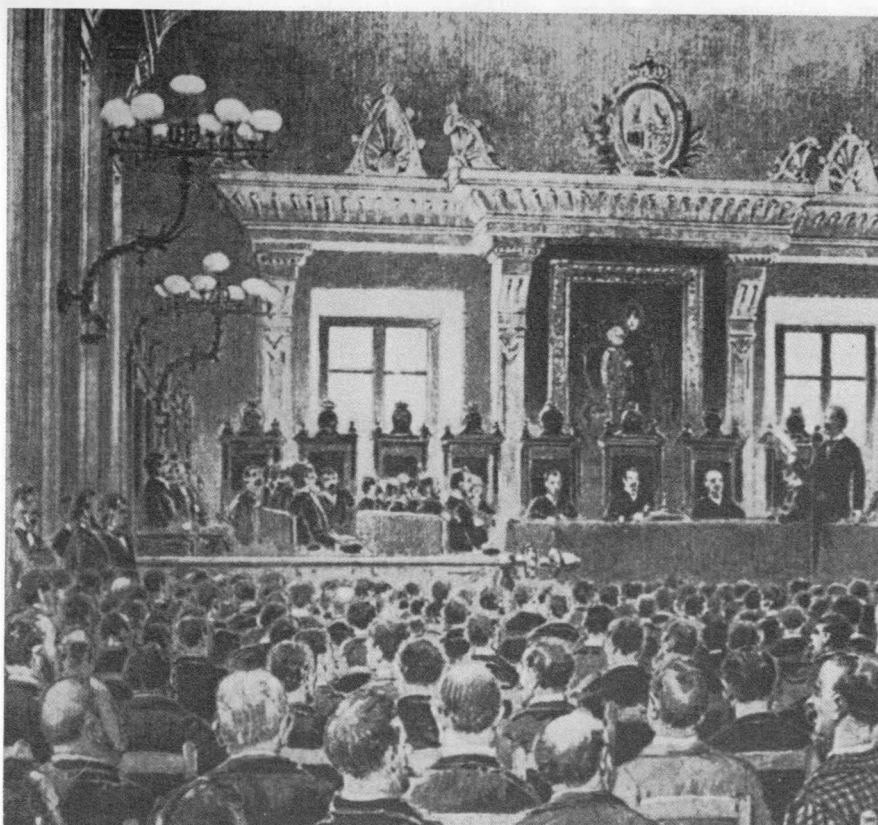
«Remedio contraproducente (–la suspensió el 1875 de la reforma aranzelària del 1869–) que se obstina en sostener, á costa de perjudicar a todas las industrias y a todos los demás consumidores de la nación. Cuantos intereses lastimados por unos pocos fabricantes y operarios catalanes han encontrado una vigorosa defensa en el espíritu liberal del país; y aquellos fabricantes y aquellos operarios, ligados entre si por el principio común que informa el proteccionismo y el socialismo, halagados los primeros por la idea de una autonomía provincial que aseguraría su caciquismo, y los otros por la idea federal que se combina con las doctrinas internacionalistas, han llegado a soñar con una Cataluña independiente: Estado minúsculo, que no podría existir si mantuviera aduanas en sus puertos y frontera, y que en caso, sólo podría vivir con la libertad de comercio más radical y absoluta.»⁽¹⁷⁾

De la mateixa manera que hem glossat l'aspecte econòmic del *Memorial* en la vessant del proteccionisme també caldria fer una referència a l'aspecte jurídic vist que la defensa del dret català és també la segona part

essencial com indica la lectura de la proposició que presenten Maspons i Labrós, N, Verdaguer i Callís, Josep Pella i Forgas, V. Almirall, etc. en acollir-se al dret de petició de la Constitució en vigor (1876) en relació «als atacs que –Catalunya– des de llarg temps és víctima, i que avui prenen la forma de tractats onerosos en el terreny econòmic, i d'amenaques a la integritat de ses lleis civils en el terreny moral».⁽¹⁸⁾ En aquesta línia encara s'ha d'efectuar un estudi aprofundit com en altres manifestacions de política catalanista dins la Restauració. Entre d'altres materials trobaríem l'*Exposició dirigida a les Corts, al Excm. Sr. President del Consell de Ministres i a la Comissió de Còdics, llegida en la sessió de clausura del Congrés Catalanista que tingué lloc ahir*.⁽¹⁹⁾ on hi podem trobar un clar precedent, formal i de contingut, de la *Memòria en defensa de los intereses morales y materiales de Cataluña* o *Memorial de Greuges* com se'l coneix popularment en variar-hi el nom els mateixos promotors. En el Congrés Català de

Jurisconsults també hi tingué una participació destacada Valentí Almirall, i el seu *Diari Català*, com ho proven les ressenyes extenses i els articles nombrosos que s'hi dedicaren⁽²⁰⁾

Com ha remarcat la historiografia convencional i la més recent, el *Memorial* és «el resum més complet del que durant anys ha estat el catecisme catalanista, i fou el primer acte polític del catalanisme en el camp oficial de l'estat espanyol.»⁽²¹⁾ Com totes les grans afirmacions és discutible i matissable, però si afegim la de més ressò i/o de més adhesió podrem encara donar-li bel·ligerància i validesa. L'empremta d'Almirall atorga al text uns continguts d'alçada teòrica que caracteritzen el *Memorial*... com una sistemàtica exposició doctrinal on s'encarnaran no les reivindicacions de caràcter econòmic –*modus vivendi*– i jurídic –Bases de Codi Civil– sinó també les de caràcter cultural –llengua catalana discriminada– i molt especialment polític– «abandonar la via de la absorción y entrar de lleno en la de la verdadera libertad. Dejar de

Assemblea catalanista reunida el mes d'abril de 1892 en què es constituí la Unió Catalanista i on es van aprovar unes Bases per a la Constitució regional catalana. A aquesta assemblea hi figurà tot el sector catalanista llevat del Centre Català d'Almirall i Soler, els quals titllaren els promotors d'aquesta assemblea de reaccionaris.

aspirar á la uniformidad, para procurar la armonía de la igualdad con la variedad.»⁽²²⁾

La influència de la mà d'Almirall és nítida en diversos apartats del *Memorial...*, només cal fer la lectura de *Lo Catalanisme* tot seguit i adonar-se d'aquesta semblança gairebé mimètica a més de conceptual, lexicogràfica... Fins i tot els mots que el caracteritzen amb més precisió hi són a bastament: «¡Quiera Dios que nuestra trabajada nación pueda regenerarse por el particularismo!»⁽²³⁾ Tot i que la Comissió Redactora és constituïda per vuit destacats representants de la societat present⁽²⁴⁾ la majoria dels qui s'han ocupat del *Memorial...* valoren decisivament l'aportació d'Almirall i Rovira i Virgili remarca la intervenció –«secundària»– de Pella i Forgas i J. Camps i Arboix, la de Ramon Torelló per «la part econòmica». S'ha escrit sobre les concessions mútues que es van fer homes tan oposats com els qui componien la Comissió Redactora o bé la Comissió de Lliurament que el dia 10-III-1885, després de les reunions de la Llotja (11-I-1885) i del Bon Retiro (22-II-1885). Des de posicions encara hostils, Guimerà, com assenyalà el seu biògraf Miracle, o Pella i Forgas, Maspons, Permanyer i Ayats, com indica Camps i Arboix, són companys de destí d'Almirall malgrat les nombroses tensions, presents des del primer Congrés Catalanista i latents

des de la mateixa fundació del Centre Català, que també caldrà estudiar amb profunditat mitjançant l'accés a nova documentació –epistolaris, arxius personals, dietaris-. En el cas d'Almirall, la manca de documentació ens impedeix de corroborar el que s'intueix i és esbossat a grans trets pels seus biògrafs, millor dit glossadors, en breu biografia –Roca i Roca, Rovira i Virgili, Conrat Roure...–, vist que, si bé pensem que en fou el principal redactor, tenim reserves de proclamar-lo el principal promotor. Hi té una destacada participació, protagonista fins i tot, però és molt precipitat el judici tradicional:

«Almirall va creure que era hora d'organitzar l'oposició a la política centralista, política que feria alhora els interessos morals i els interessos materials de Catalunya. Des del Centre Català va promoure la reunió que, pel gener del 1885, hom celebrà a la Llotja de Barcelona, d'on va sortir l'acord d'exercitar el dret de petició...»⁽²⁵⁾

El *Memorial...* enceta un nou tombant polític en el catalanisme que ja tindrà presència activa en el panorama estatal i superarà els mòbils estrictament funcionals, llegim econòmics, per endinsar-se en una participació d'abast global com ho palesen els textos prou coneguts dels Missatges a Maria Cristina d'Habsburg-Lorena (1888), a Jordi I Rei dels Hel·lens

(1897), o a la Reina Regent (1898) com a més coneguts i d'altres que no ens han arribat com el text de suport governamental contra Alemanya per l'atac que féu a la possessió espanyola de Las Carolinas a l'Oceà Pacífic.⁽²⁶⁾ El diari *La Renaixensa* s'endinsa en la publicació d'unes sèries d'articles polítics on, matisant la postura no separatista però sí particularista, s'ataquen plenament les formacions polítiques centralistes i es propugna l'allunyament definitiu de Castelar, Sagasta... i fins de Balaguer, Rius i Tauler... per acabar taxativament: «Que triïn tots els catalans d'una vegada, sapiguem amb quins amics comptem, que escollexin, o Madrid o Catalunya.»⁽²⁷⁾, es propugna la unió dels catalans⁽²⁸⁾ i noves formulacions polítiques ocuparan anys després un espai monopolitzat pels representants dels partits dinàstics. Almirall, com en altres avinenteses de la seva vida pública, haurà convergit conjunturalment amb sectors econòmics hostils però la distància ideològica que els separà impossibilità de forjar projectes que anessin més enllà d'iniciatives puntuals. Si el teatre pitarrrià, la cançó claveriana, la premsa satírica i el moviment ateneïsta introduïren uns determinats sectors en el catalanisme polític, el *Memorial...* possibilità que grups de marcada tendència burgesa observessin camins de sortida a un matrimoni forçat amb els poders centrals de la Restauració que, a Catalunya, començava a fer aigua. ▽

NOTES

1) Vegeu al respecte el pròleg d'Antoni Jutjar a l'edició d'Espanya tal como es de Valenti Almirall. (B. 1983) pp. 7-50.

2) «El Estado Catalán», núm. inicial (3ª ep.) (8-III-1873)

3) Podeu veure l'edició que fem de Valenti Almirall Articles polítics («Diari Català», 1879-1881). (B. 1984) esp. les pàgs. IX-XII.

4) Apartat II (pàgs. 32-70) de l'obra citada.

5) «Obriu los ulls» Diari Català, 303 i 310 (28-III i 4-IV-1880) Rep a Articles... pàgs. 50-55.

6) Valenti Almirall. - Discurs a la Festa Inaugural del Centre Català de Sabadell celebrada en los dias 26 y 27 de Mars de 1887. (Sabadell). 1887)

7) Tot i les polèmiques que mantenen una lectura crítica cal fer esment de les aportacions de Jordi Solé Tura a: Catalanisme i revolució bur-

gesa. (1967), ed. cast. (1970) pàgs 105-120. «El pensamiento político y la trayectoria de Valentí Almirall». Núm. extraord. de la Revista Jurídica de Cataluña (1970). Ideari de Valentí Almirall (1974)

8) *Vegeu en relació al primer la publicació en curs de les Actes de, l primer Congrés Catalanista. (B. 1985) i en relació al segon el volum de Maria Carme Illa (B. 1984) així com Jordi Calofré. El primer Congrés Catalanista. (B. 1974)*

9) *Josep M. Figueres, La Renaixensa. Diari de Catalunya (1881-1904). (B. 1981) i especialment l'apartat dedicat al Diari Català i La Renaixensa. Pàgs. 27-29.*

10) *Inscripció per lo Congrés. «Diari Català», 467 (8-X-1880)*

11) *«Butlletí del Centre Català», 1 (17-VI-1882) pp 7-10.*

12) *Lo «Cobden Club» de Londres. Estudi de sa organització, historia, principis, propaganda y relacions ab los homes públics... (B. 1886)*

13) *Valentí Almirall - Gran manifestación proteccionista. «Diari Català», 688 (26-VI-1881)*

14) *Esmentem d'un gran nombre: Lo Montanyes. Entre la espassa i la paret, «Diari Català», 597 (3-IV-1881), La qüestió proteccionista, «Diari Català» 625 (1-V-1881), Reunió proteccionista a Manresa, «Diari Català», 634 (8-V-1881), Catalanisme y proteccionisme, «Diari Català», 673 (11-VI-1881), etc.*

15) *Per exemple Pedro Estasen, La protección y el libre cambio. (1880)*

16) *Així: Instituto de Fomento del Trabajo Nacional. Manifestación proteccionista celebrada el día 4 de abril de 1881 en el Teatro Principal de Barcelona. (B. 1881)*

17) *El catalanismo proteccionista-separatista. «El Eco del País» (Girona) (7-VI-1881)*

18) *Cf. a J. Camps i Arboix, El Memorial de Greuges. (B. 1964) p. 19*

19) *«Lo Catalanista», 30 (15-XI-1880)*

20) *Més extenses són les dades de «La Il·lustració Catalana» des del número 19 (10-1-1881) fins al número 35 (20-VI-1881) a càrrec de S. Ribot.*

21) *J. A. González Casanova, El Memorial de Greuges. G.E.C., IX p. 785. i el mateix havien escrit F. Soldevila. Història de Catalunya. (1962 III, 1391; I. Molas, Lliga Catalana. (B. 1972), I.-18-19 seguint a Rovira i Virgili en el seu Resum d'Història del Catalanisme o la biografia que feu de Valentí Almirall. (B. 1936)*

22) *J. A. González Casanova.- Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938). (B. 1974) p. 514.*

23) *Cf. A. Balcells, Cataluña contemporánea (Siglo XIX) (M. 1979, 2ª ed.) I, 219.*

24) *No ens estenem en els aspectes de la gènesi del Memorial... desenvolupament dels actes públics -Llotja, restaurant Martin...- en el contingut, etc, per ser tractats amb prou amplitud per altres en aquestes mateixes pàgines. La Comissió Redactora era formada per Joan Permanyer, D. Sanroma, R. Torelló, J. Roca i Galés, F. Romani, F. de Camps, J. Pella i Forgas i V. Almirall.*

25) *Rovira i Virgili. Almirall p. 33*

26) *«La Renaixensa», (27-VIII-1885)*

27) *«O Madrid o Catalunya», La Renaixensa, (22-III-1885)*

28) *«Ho hem dit un sens fi de vegades i mai no ens cansarem de repetir-ho: cal la mort a Catalunya de tots els partits polítics que reben ordres de la vila dels privilegis; cal la unió de tots els catalans en ferm llaç per a contrarestar la política de vaguetats, de pandillaje i d'interessos privats que ens empobreix i ens desnatura-litza, separant a Espanya de la civilització ver-dadera per acostarla a l'Àfrica.» La Renaixensa. (12-V-1885)*